
עוד על 'סובלנותו הדתית של ר' מנחם המאירי'

Author(s): כץ י'

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. (תשמ"א), חוברת ג, pp. 243-246

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70042106>

Accessed: 26/11/2011 14:11

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

עוד על 'סובלנותו הדתית של ר' מנחם המאירי'

מאת יעקב כץ

ב'ציון', יח (תשי"ג), פירסמתי את מאמרי 'סובלנות דתית בשיטתו של ר' מנחם המאירי בהלכה ובפילוסופיה' ואת עיקר תוכנו כללתי בספרי בין יהודים לגויים — יחס היהודים לשכניהם בימי הביניים ובתחילת הזמן החדש, ירושלים תשכ"א. מגמתי היתה להראות, כי המאירי יוצא מכלל הפוסקים ובעלי ההלכה שבימי הביניים בהעניקו לנוצרים שבימי מעמד דתי חיובי על דרך העיקרון. עתה כעבור דור שלם יצאו עוררים על קביעתי זו; ישראל תא-שמע (תרכ"ב, מז [תשל"ח], עמ' 197–210, מט [תש"ס], עמ' 218–219) ואפרים א' אורבך בספר יובל אשר זכיתי שהוקדש לי, ירושלים תש"ס, עמ' לד–מד. שני בעלי הפולגתא שלי אף מסתמכים זה על דברי חבירו. אורבך מציין לדברי תא-שמע הראשונים (שם, עמ' לד, הערה 2) ותא-שמע רואה באורבך תנא דמסייע לתשובתו על דברי שהערתי (תרכ"ב, מח [תשל"ט], עמ' 374–376) בצדי דבריו הראשונים (תרכ"ב, מט, עמ' 219).

כפי שאראה להלן נובעת הפולגתא שבינינו בעיקר מגישה שונה לפירושם ההיסטורי של דברי הלכה וראויים הדברים לביור נוסף, אפילו מטעמים מיתודולוגיים גרידא.

אפתח בנקודה בה חשב תא-שמע למצוא סעד וסמך בדברי אורבך¹. אחת הראיות שהבאתי לעמדה היחודית של המאירי בהגדרת המעמד הדתי של הגויים שבימינו היא, כי אומנם אף שאר הפוסקים אמרו כי אין הגויים שבימיהם עובדים עבודה זרה; אולם בדבריהם באו משפטים מעין אלה כתירוץ בין תירוצים אחרים, להשיב על השאלה למה לא יחולו דיני ההרחקה מעובדי עבודה זרה השנויים במשנה ובתלמוד על הגויים שבימיהם. ואילו המאירי אין לו אלא תשובה זו בלבד — הגויים שבימינו גדורים מדרכי העמים הקדומים, ומכאן המסקנה כי קביעה זו מקבלת אצלו משמעות עקרונית תיאולוגית. תא-שמע יצא לערער על הבחנה זו וטען 'כי זה נוהג רגיל בין חכמי ההלכה לסנף סניפים ואינו מלמד דבר לא במיקרה זה ולא במיקרה אחר'. אולם, כך טענתי כנגדו, הרי המאירי לא סנף סניפים ומשל משלתי לימי שבשר שחוט לפניו לא ירבה בראיות שהוא יוצא מכלל ספק נבילה'. לגבי המאירי מדובר היה ב'בשר שחוט'. הוא קבע שהנוצרים אינם עובדים עבודה זרה ולא הוסיף 'לסנף סניפים'. על-כך עונה לי תא-שמע 'סתירת דברים אלה, וביחס למאירי עצמו ימצא עתה הקורא במאמרו של א"א אורבך...', רצונו לומר שאורבך טען כי גם המאירי הוצרך לסנף סניפים ולא הועיל לו משפט ההפקעה העקרוני שלו.

נכון, כי כך טען אורבך בקטע המסכם של מאמרו: 'בבואו להסביר את ביטולם של איסורים מסוימים במגע עם נוכרים נאלץ המאירי לוותר על השימוש בכלל, ועבר להזדקק לתירוצים החלקיים של בעלי התוספות' (שם, עמ' מד); אולם הקורא, לשווא יבקש סימוכים לסיכום זה בגוף המאמר. מכל המיקרים של העדר עקביות, כביכול, שאורבך גילה בדברי המאירי, רק אחד הוא בגדר חזרה לשיטת בעלי התוספות להצדקתו של ההיתר והוא אינו עניין לבעיה הנדונה, כפי שנראה מיד.

העדר עקביות של המיקרים האחרים הוא בכיוון הפוך: הכלל הנקוט בידי המאירי עלול היה לעקור הלכות אחרות, והעדר העקביות שלו הוא בכך שהוא נמנע מלהחיל את כללו במיקרים אלה. אורבך הולך ומונה, לסוגיהם, את הדינים שהיו צריכים להשתנות בגין שימוש עקבי בכללו של המאירי, החל מהלכות מאכלות אסורים, הלכות אישות, ורבות וכלה באיסור קבלת צדקה מגוי. משהשאיר המאירי דינים אלה על כנם, רואה אורבך את כללו של המאירי בבחינת ברכה לבטלה. הוא תולה את עצם המצאת הכלל במי שקדם למאירי — ואף על-כך נשוב לדון להלן.

1 עיקר חילוקי הדעות בין תא-שמע לביני נוגע לפירושם ההיסטורי של מקורות חדשים שפירסם במאמרו הראשון על פיהם טען כי פרובאנס היתה יוצאת מכלל שאר תפוצות ישראל, שם בוטלו דיני 'ימי אידיה' בפרובאנס נוקים היהודים לתיוכום של מוסלמים בעסקיהם עם הנוצרים וכך לכלול להקפיד על דינים אלו. משנתברר כי האוכלוסייה בפרובאנס אין בה יסודות מוסלמים, מסתפק תא-שמע בסותרים מוסלמים שפקדו את עריהם. עלינו לתאר לעצמנו, כי כל פעם שיהודי יצא לשוק בימי אידיהם נודמן לו סוחר מוסלמי הבא ממרחקים כדי להצילו ממגע ישיר עם הנוצרי.

'חידושו של המאירי היה בהכנסת הכלל לעולמה של ההלכה וכאן הוא לא הבשיל פירות של ממש' (שם, עמ' מד). אולם ביקורת זו נאמרה תוך התעלמות מוחלטת מהלך המחשבה של המבוקר, המאירי, שהצהיר וחזר הצהיר שפללו לא יחול אלא על דינים שהם בגדר אמצעי הרהקה מעבודה זרה וממינהגי הזימה של הגויים הקדומים; אף בתחום זה יחול הכלל לא על מנת לחדש דינים, אלא כדי לתת טעם אחיד וחד-משמעי לביטולן של הלכות שהפוסקים שקדמו לו לא יכלו ליישבן אלא בתירוצים שנודמו להם בדרך לימודם. ממילא מובן, כי דינים אחרים כגון איסור הנובע מהלכות שבת — השכרת בהמה לגוי — לא יופקע על-פי כללו של המאירי ואם הציבור נהג בו היתר, קבע המאירי כי 'אין למנהג על מה לסמוך' (בית הבחירה למסכת עבודה זרה, מהדורת א' סופר, ירושלים 1964, עמ' 38) אלא שהוסיף כי חכמי צרפת המציאו דרכים שונות לעקוף את האיסור. זה המיקרה — והוא היחיד — שאורכך מצא כי המאירי נזקק לשיטת בעלי התוספות בצידוקו של היתר; והרי דבר זה אינו נופל בתחום חלות הכלל של המאירי, על-פי הגדרתו שלו. גבולות חלותו של הכלל מוסברים היטב. הודות לכלל תובן הפקעת חוקי ההרהקה הקשורים לעבודה זרה, ואילו החוקים שבאו לקיים את הציבור היהודי כעדה דתית-לאומית נפרדת ישארו בתוקפם. השאלה הלגיטימית מבחינה היסטורית היא, אפוא, האם המאירי נשאר נאמן ועקבי לכלול בתחום שנועד לו על-פי הגדרתו שלו (ועל-כך להלן); ואילו השגתו של אורכך שאם הכלל הוא נכון, מן הדין היה להחילו גם על תחומים אחרים, היא שאלה דוגמאטית, פנים-הלכית. היא היתה מכירה את מקומה בפי בר-פלוגאט של המאירי מבין בעלי ההלכה בימי-הביניים, ולא בפיו של היסטוריון מודרני המצווה בתוקף השיטה הביקורתית לפרש את דבריו הקדמונים על דעתם הם.

מגמתו של אורכך היא להראות, כי אין למעשה הברל בין שיטת המאירי לבין חכמי ההלכה שקדמו לו. לאחר שטען כי אף המאירי לא הפקיע בתוקף כללו מה שניתן היה להפקיע, הוא חזר וטוען כי 'למעשה הפקיעו גם הם (בעלי התוספות) את הנוצרים מכלל עובדי עבודה זרה לגבי עניינים מיוחדים מתוך התבוננות בפרטי המציאות בחיי הנוצרים ובפולחנם' (שם, עמ' מד). קביעה זו נשענת על שתי דוגמאות (הערה 52), היתרו של רבינו תם לקבל שבועה של גוי והיתרו של ר' אליעזר בן נתן (הראב"ן) למכור בגדים לכמרים לשימוש פולחני ככנסיה — ושתייהן הן ראייה לסתור. היתרו של הראב"ן מנומק 'כיון דזמנין שקלי להו ותלו להו אחורי מלך ושרים...'. פירוש, שאם-כי נקנו הבגדים לצורך פולחן ככנסיה אין שימוש זה בלעדי ולעיתים משתמשים בהם לצרכים 'חילוניים', לצרכי מלך ושרים. אלמלא ניתן היה להתלות בשימוש צדדי זה היתה מכירת הבגדים אסורה משום סיוע לעבודה זרה. הפקעת הפולחן הנוצרי מכלל עבודה זרה לא עלתה אפוא על הדעת.

אף היתרו של ר"ת לקבל שבועה מאת הגוי מבוסס על הלך מחשבה מעין זה². ניתחתי את דבריו במאמרי 'שלושה משפטים אפולוגטיים בגלגוליהם' (ציון, כג-כד [תשי"ט], עמ' 182-183) ותמצית הדברים 'בין יהודים לגויים', עמ' 44-45. המשפט המכריע בדברי רבינו תם הוא: 'אעפ"י שמוזכרין שם שמים וכוונתם לישו הנוצרי, מ"מ אינם מזכירים שם ע"ז וגם דעתם לעושה שמים וארץ'. פירוש הדברים כי אין שמו של ישו נזכר במפורש בשבועת הגוי ואם כי מתכוונים לו, אין הכוונה לו לבדו. משמע, אילו נשבעו במפורש בשמו ובשמו בלבד היתה השבועה אסורה כדן שבועה בשם עבודה זרה. 'התבוננות בפרטי המציאות' היתה כאן, אולם מה שהחכמים המתבוננים הבחינו, לא היה שהגויים שבסביבותם אינם עובדים עבודה זרה, אלא שניתן להתלות, על-פי כללי ההלכה, בפרט מסויים בפולחנם ובשבועתם, שלא יחול עליהם האיסור של עבודה זרה³.

המעבר משיטת בעלי התוספות לזו של המאירי אינו בהעזקת ההפקעה מן הפרט אל הכלל. הראשונים ממציאים היתרים — או ליתר דיוק, הם מאשרים את ההיתרים שכבר נוצרו — בדרך המשא ומתן ההלכי ואילו המאירי מוצא להם צידוק בדרך ההפקעה הכוללת. אלא שבין שתי השיטות האלה יש שלב ביניים — ניסוחו של ר' יחיאל מפאראס בוויכוחו עם המומר דונין. כאן נשלל תוקפם של כל איסורי ההרהקה לגבי הנוצרים בחדא מחתא, כפי שהסברתי בספרי הנ"ל (בין יהודים לגויים, פרק ט). אורכך לא נזקק לעניין זה במאמרו, אולם בסיכום דבריו הוא משלב את הממצא שלי על-מנת למעט את מידת מקוריותו של המאירי.

2 ייתוס הקטע לרבינו תם שנוי במחלוקת, ראה א"א אורכך, בעלי התוספות, מהדורה רביעית מורחבת, ירושלים תש"ם, עמ' 65, הערה 41 ודעתי עדיין כי הוא יש הר"י אלא שלעניינו אין זה משנה.

3 רק חכמים מאוחרים מן המאה הי"ז-י"ח שחיפשו אסמכתות לשיטה הסובלנית שלהם כלפי הנצרות העניקו לדברי רבינו תם את משמעות ההפקעה כפי שהסברתי במאמרי הנ"ל, עמ' 181-186, וראה בין יהודים לגויים, עמ' 163-164.

'הפקעת הנוצרים מכלל עובדי עבודה זרה לכשעצמה לא היה חידושו של המאירי. לידתה של הפקעה זו היתה בתחום הוויכוח הפומבי עם הנוצרים. ר' יחיאל מפאריס השתמש בו בהגנתו נגד האשמותיו של דונין. חידושו של המאירי היה בהכנסת הכלל לעולמה של ההלכה וכאן הוא לא הבשיל פירות של ממש'. אולם אינו דומה מי שאמר דבר בלחץ המסיבות של ויכוח כדי להפסיק את דעת המתנגדים, למי שחזר על אותו דבר, שונה ומשלש, ללא הכרח ולעיתים לכאורה אף שלא לצורך. מסתבר כי ר' יחיאל מפאריס סלל למאירי את הדרך להגיע לניסוח הכולל של רעיון ההפקעה, אך רק לגבי האחרון מוכח ששימת הפדות בין העמים הקדומים לבין הגויים שבימיו היתה מקובלת עליו כאמת תיאולוגית. ממילא מוכן כי את חשיבותה ההיסטורית של האמת התיאולוגית אין לחפש בחידושי דינים שנוולדו על ברכיה, כי אם במידת החידוש שברעיון ההפקעה עצמו. בהענקת מעמד דתי חיובי לנצרות — שלא לשם השקטת המצפון ההלכית של היהודי ולא כדי להקהות את שיני המקטרג בפולמוס ציבורי.

נכון, כדבריו של אורבך, כי כללו של המאירי 'לא פתר את כל הקשיים. הוא אפילו הוסיף עליהם' (עמ' לד) וכבר הבאתי לכך דוגמה מובהקת במאמרי הנ"ל (עמ' 22–23; בין יהודים לגויים, עמ' 126–127): לפי כללו של המאירי בטלו לכאורה כל האיסורים הקשורים לחפצי הפולחן של הנוצרים, אלא שהרתיעה הרגשית מהם מנעה ממנו מלהכריז על כך במפורש. מצד אחר מוכן היה המאירי להוציא דברים שסתרו את שיטתו מפשוטם ('נצרי לעולם אסור') 'בלחץ הדברים שבלב' כלשונו במאמרי (עמ' 27). אורבך חוזר ונוקק לדוגמה מובהקת זו (עמ' לה) — והקורא יתרשם כי הוא שהכניסה לוויכוח והוסיף — וזה החידוש שלו — כי המאירי הוצרך 'לנהוג אפילו בצנזורה פנימית' בהשמטת שמו של ישו מדברי הירושלמי במעשה של בן דמה (עמ' לו). מה הניע אפוא את המאירי להכנס לפירצה דחוקה זו ללא צורך וללא תועלת ניכרת. אורבך שואל 'מהם המניעים והמקורות להשקפתו הסובלנית של ר' מנחם המאירי'. אולם בתשובתו אין הוא נוקק אלא לשאלת המקורות וכל מה שמצא הוא 'אסמכתא בסוגיא התלמודית' (עמ' לח). היינו כי משנקוט היה הכלל בידו של המאירי נתפרשה לו סוגיא מסוימת על-פיו⁴.

באין מקור לחידושו, מקבלת שאלת ההנעה (המוטיבאציה) משקל יתר: מה ראה על-כך לחדש מושג שלא שיערו הראשונים ואשר לא על נקלה התיישב עם כל פרטי המסורת. לאורבך אין תשובה על שאלת המניעים אלא-אס-כן נראהו כמזדהה עם המשפט שהוא שם בפי בעלי התוספות בסיום מאמרו. הללו לא הודקו 'להפקעה כללית שצידוקה לא יכול היה להיות בעיניהם אחר מאשר אפולוגט' (עמ' מב). אכן אפולוגיה יש בדברי המאירי, אך לא מן הסוג של 'תשובת המינים' שנאמרה כנגד מקטרגים מן השפה ולחץ. ניכרים דברי אמת, שהמאירי שהשיב לשאלות עצמו השיב שנבצר ממנו להאמין שדת ישראל תנהג דיני הרחקה קיצוניים וביחוד במידה של מוסר כפול כלפי בני אדם שהזדהה אתם הזדהות תרבותית מסוימת והעריך את המשטר המדיני המתוקן שלהם; משטר שאף עדתו שלו נהנתה ממנו.

והנה בעוד אשר בדבר דיני ההרחקה לא הועיל הכלל החדש אלא כדי לתת ביסוס עקרוני למצב החוקי שכבר נוצר, בתחום המשפט והמוסר נוצרה הלכה חדשה בעקבותיו. שלא כאומות עובדי עבודה זרה שהופלו לרעה על-פי משפט התלמוד — אבידתם וטעותם הותרה לישראל כל עוד לא היתה כרוכה בחילול השם — הושוו האומות הגדורות בכל כגון זה לישראל ולגביהם 'אין נושאים פנים בדין לעצמנו' (בית הבחירה למסכת בבא-קמא, מהדורת ק' שלזינגר, 'ירושלים תש"י', עמ' 122).

המעמד החיובי שהוענק לסביבה הנוצרית הועיל אפילו בהגדרת מצבו המשפטי של יהודי שפרש מן היהדות והמיר לנצרות. לכאורה נכלל אדם זה בכלל המינים ש'מותר להזיקם בידים' ('מורידין ולא מעלין'). אולם לדברי המאירי נאמרה הלכה זו רק לגבי 'משומד לע"ז' (=עבודה זרה) "שכל ששם ישראל עליו והוא מתפקד ומחלל את הדת ענשו חמור עד הרבה מפני שנעשה מין וכמי שאין לו דת הא כל מי שיצא מן הכלל לגמרי ונעשה לו בן דת אחרת הרי הוא אצלנו כבני אותה דת שהוא נכנס בה לכל דבר חוץ מגיטין וקדושיין וזיקתם" (מאמרי עמ' 27). שלא כעובד עבודה זרה שהוציא עצמו מכלל היהדות אך גם מכל דת אחרת, הרי המומר לא היה אלא מחליף דת בדת. ידי לה בדת חדשה זו כדי להעניק לו חסות שלא ייחשב כמי שהועמד אל מחוץ לחוק, כמי ש'מורידין ולא מעלין'.

4 על מקור במוכן המדוקדק אין כמובן לדבר. אולם תקדים להלך מחשבה של המאירי נמצא בהדוקקות הגאונים למושג של גר-תושב כדי לתת לכלל המוסלמים מעמד הלכתי מועדף אף כי לא נחמלאו התנאים הקבועים בהלכה לכניסתו של גוי לקטגוריה זו — קבלת החובות המוטלות על הגר-תושב באופן אישי (מאמרי, עמ' 25). אורבך בהערה 20 מעיר כי לא ניתן היה לו למאירי להסתמך על מושג גר-תושב שכן אין הוא נהג בחוץ-לארץ ולא בזמן שאין היובל נוהג. אך הגאונים והרמב"ם התעלמו מהגבלה זו ואורבך עצמו מביא להלן (עמ' מג) את דברי הרשב"א החוזרים על שיטת הגאונים.

מסקנתי מן הממצאים היתה כי יש לראות בדברי המאירי 'גרעין לתיאוריה של סובלנות דתית'. כנגדה טוען אורבך שלא מצאנו סובלנות כיוצא בה בימי הביניים לא בין 'אנשי הפילוסופיה היהודית' ולא בקרב אומות העולם. בדבר הצד היהודי מסתמך אורבך על דבריו של יוליוס גוטמן בספרו 'הפילוסופיה של היהדות', שבו המאה התשיעית בקרב פילוסופים בבאגדאד ועד לימיו של משה מנדלסון לא מצא הוגה דעות הדוגל בסובלנות (הערה 17) — כאילו אין תופעות המוגבלות לזמן ולמקום. והרי לזיקת עמדתו של המאירי לתופעות מקבילות בסביבתו הקרובה הבאתי ראיות מספיקות, והמכריעה ביניהן (מאמרי, עמ' 27) היא שההוראה בדבר מעמדו החיובי של המומר נשענת על מסורת מפי רבותיו ('וכן הורו רבותיו'). עוד יותר מפליג אורבך בטענתו בדבר העדר סובלנות דתית בשיטות חכמי הנוצרים. הקביעה שהחברה הנוצרית של ימי הביניים לא הכירה סובלנות דתית, לא להלכה ולא למעשה, אינה צריכה ראיה⁵. האמונה בבלעדיות האמת הנוצרית חייבה את הרחקתו של כל בעל אמונה אחר ואת עקירתם של הנוצרים הסוטים מן האמת; וכך אכן הוגדרה חובת הרחקה זו בכתבי הכנסייה השלטת. אלא שיוצא מן הכלל אחד יש מכל זה — הנכונות לתת ליהודים להתקיים בגבולות החברה הנוצרית. אמת, כי הרשות הנתונה ליהודים כרוכה היתה בהגבלות מעיקות ומשפילות, מכל מקום היא שברה את הקו המוחלט של העדר סובלנות של הנצרות ולא לחינם הכתיר ההיסטוריון הצרפתי רובר אנשל את מאמרו הדן בנושא, בשם 'La tolerance au moyen-âge'⁶. סובלנות מותנית ומוגבלת זו יצרה את מסגרת הקיום היהודית כמסגרת מלאה סתירות, ואין פלא שאף ההתייחסות היהודית למציאות זו היתה מעורבת. זו מתנודדת בין הכרת טובה בעד חסות המלכות לבין ציפיה למפלתה, בין ראיית צד זכות לרת השלטת לבין בוז עמוק לעיקריה ולסמליה. לעיתים אף מגיעה היא להזדהות-מה עם חוגי חברה מסוימים תוך המשך הסלידה מעולם הגויים בכללו. אף המאירי שהחיק לכת ביותר בגילוי החיוב שבחיי 'האומות הגדורות' לא יצא מכלל שניות זו. הערכתו את רמת התרבות הפוליטית והמשפטית של סביבתו לא כיפרה בעיניו על האכזבה הכבושה של הגויים לאומתו-דתו. ביטוי להלך רוח זה על שני צדדיו מצוי בכתביו לרוב, כפי שהדגמתי במאמרי בהרחבה. הטענה הפשטנית שמי שראה את דתו 'נרדפת מכל האומות תכלית הרדיפה' לא יכול היה לרחוש רגשי סובלנות אף כלפי סביבתו הקרובה (אורבך, עמ' לו), מתעלמת הן ממורכבות הסיטואציה ההיסטורית הן מסככי התודעה של השרויים בה.

5 ולא ידעתי מה מוסיפים לנו מראי המקום למחקרים המודרניים של Skinner, *The Foundations of Modern* 1975; W. Ullmann, *Law and Politics in the Middle Ages*, Ithaca 1975. אורם מביא אורבך בהערה 19

6 המאמר כלול בספרו R. Anchel, *Les Juifs de France*, Berlin 1946, pp. 93–124.